

Търговци и търговски стокообмен в българските земи под османска власт (XV – XVIII век)

Merchants and Trade in the Bulgarian Lands under Ottoman Rule (15th – 18th Centuries)

Невена НЕДЕЛЧЕВА
Nevena NEDELICHEVA

Abstract. *The internal trade and the intensive exchange of goods in the Ottoman Empire created a favorable field for the construction of a peculiar network of trade centers, in which the Bulgarians also found a place. Its centers became the Ottoman bazaar and çarşı, which developed as commercial and social centers. Their specifics, place in the urban organization and production will find a place in this report. The report presents the list of goods that is available in various shops in the bazaar. Attention is also paid to the ownership of various merchants in the Bulgarian lands. The buildings that are closely related and necessarily present in the city bazaar are examined. Attention is paid to the impressive list of goods that the market offered in the Bulgarian Ottoman space. Along with this, attention will also be paid to the legislative framework and the main control figures who guided trade in the city market. The preserved baç laws of a number of cities in the Bulgarian lands provide an opportunity for such analyzes and a deep insight into the various aspects of the functioning of the internal trade exchange. The detailed population registers with the tax list included in them give another touch to the economic orientation of the cities. Along with all this, attention will also be paid to the main actors of the weekly market – the village merchant, the professional merchant and the craftsman – with their specificities and role in the trade network that transported goods from the city to its rural surroundings.*

Keywords: *merchants; trades; çarşı; market; Ottoman Empire; Bulgarian lands*

1. Динамика на търговския стокообмен

Търговията в Османската империя и търговците в нея винаги са били обект на интерес. Главният акцент на научни дирения пада предимно върху външната търговия и връзките на империята със западните държави, Средиземноморието и Близкия изток. Тема, която е многостранно и многоаспектно проучвана (Inalcik, 1994a; Inalcik, 1994b; Inalcik, 2006; Ivanova, 2006; Ivanova, 2011; Ivanova, 2012; Rapova, 1980; Rapova, 1996; Vecheva, 1982, Mashev, 1991, etc.). Макар да няма нейния размах и обхват, вътрешната търговия заема важно място в икономическия живот на империята. От селяните, които са принудени да участват в нея, за да имат ресурс, с който да плащат данъците си, през професионалните търговци и голяма част от занаятчиите в градовете, за които тя е начин на прехрана, до отделни малцинствени групи, тясно свързани с търговска активност, стокообменът е неизменна част от живота в империята. Натрупаният капитал на нейна основа сред българското общество през XVIII в. постепенно ще доведе до социална диференциация и финансов просперитет на някои от тях. Може би не е без основание определението, което ѝ дава Бродел наричайки империята световна икономика, контролирана от османските търговци, свързващи различни части на държавата (Inalcik, 1994b, p. 478).

В Османската империя търговията и търговският стокообмен били приоритет на градската икономика. Както отбелязва Ф. Бродел, няма градове без пазар и без пътища (Brodell, 2017, p. 399). Градът в империята бил административно, управленско, но и търговско средище. Много често те били съставна част на хасове на висшия слой в османското общество и формирали значителна част от приходите на империята¹. В периода XV – XVI в., когато аграрният сектор все още доминирал в градската икономика, определящо значение за формиране на приходите в града имали и пазарните такси (Todorov, 1972, p. 98). В този смисъл османският град бил предимно търговско-занаятчийски център, наред с политическите, административните, военните и религиозните функции, които изпълнявал. Пример за това са големи градове като Истанбул, Одрин, Бурса, но и малки градове като Костур, Серес, Серфидже и пр., в които половината от приходите се формирали от пазарни такси (Rapova, 1980, p. 39). Османските владетели насърчавали подема на икономическия живот в града, като заселвали по-главните центрове с професионално квалифицирано население и като ги снабдявали с необходимите инфраструктури посредством религиозни фондации (Mantran, 1999, p. 230).

Самите размери на империята създавали огромен вътрешен пазар, в който се разменяли най-разнообразни продукти, идващи от различни региони, а също така и стоки, които преминавали транзитно: кафе, подправки и платове от Далечния изток пристигали през Кайро и Алепо, продукти от Централна Африка преминавали през градовете на Магреба и през Кайро; тъкани, произведени в Египет и Сирия; вълнени и кожени изделия, зехтин от Магреба; гърбен материал от Анадола; мюмюн от Солун и т. н. (Mantran, 1999, p. 381).

Мащабите на тази вътрешнотърговска мрежа, която се изгражда в империята, били много по-големи от външната. Нейната динамика включвала няколко основни взаимосвързани фактора. На първо място, това са градовете, които, както посочихме, били средищни ядра на търговския стокообмен в империята и в които се концентрирало в основни линии произ-

1 Подробни сведения за това дава Н. Тодоров (Todorov, 1972).

водственото население. Другият важен елемент е свързан с непроизводственото население в града и в империята, като цяло, което било главният консуматор. Както изтъква Цв. Георгиева, за да произвеждат и за да живеят, гражданите трябвало да купуват ежедневно, което превръща града както в производствен, така и в търговски център (Georgieva, Genchev, 1999, p. 143). Пазарната икономика е част от икономическия живот, а елементарните форми – размяната и самозадоволяването – я обграждали отвсякъде. В контекста на това Бродел отбелязва, че търговията завършва производството, давайки допълнителна стойност на стоките, които придвижва (Brodell, 2017, pp. 547 – 548).

Вътрешната търговия и интензивният търговски стокообмен в Османската империя създават благоприятно поле за изграждане на своеобразна мрежа от търговски центрове, в която от един момент нататък намират място и българите. Градове като Русе, София, Никопол, Силистра, Варна, Шумен, Видин и пр. се превръщат във важни за държавата търговски и пазарни средища. В своето вътрешно структуриране, квартална и религиозна организация, демографска големина те не били еднакви и често следвали свои собствени пътища на развитие. Това, което ги обединявало и което не се влияело от техните мащаби, било съществуването на център за производство и размяна. Техни средища били османската *чаршия* и *пазарът*, които се оформят, от една страна, като търговски, но и като социални центрове.

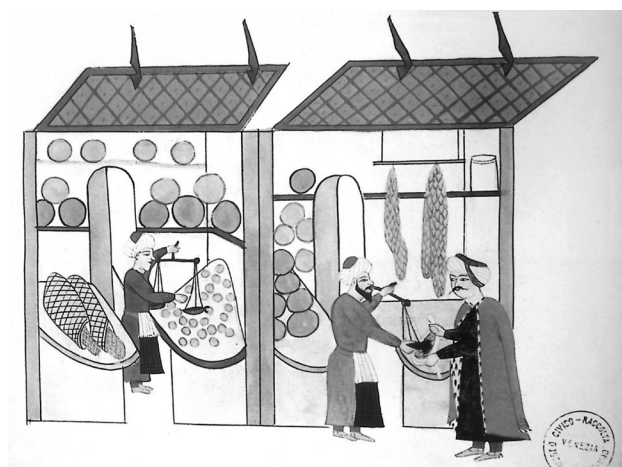
1.1. Чаршията – средищен център на вътрешноградска размяна

Задължителен елемент от вътрешноградското пространство на всеки османски град била чаршията. В модела на нейното структуриране и цялостното ѝ съществуване като елемент от градския икономически облик в империята се откриват персийски влияния и такива от иконийския султанат (Bosworth, 1997, pp. 789 – 791). От друга страна, тя е много близка и до съвременния ѝ средиземноморски модел на Италия, Франция, Испания. Както изтъква Цв. Георгиева, това което я отличава от тях, били два архитектурни елемента, неразривно свързани с целия чаршийски комплекс – джамията и безистенът (Georgieva, Genchev, 1999, p. 134).

На чаршията се съсредоточавала ежедневната производствена и търговска дейност на съответното селище и се осигурявала вътрешноградската размяна. За тази цел там били разположени всички онези звена, които осигурявали търговската активност – занаятчийските работилници и дюкяните. Множеството запазени документи в кадийските протоколни книги за покупко-продажба на дюкяни или други спорни моменти, свързани с тях и с производствената дейност в града, показват определена тенденция за групирането на занаятчиите в специализирани улици (на златари, обушари, кожари), сред които се разполагали и търговските дюкяни (Georgieva, Genchev, 1999, p. 134; Tsvetkova, 1971, p. 114). Тази организация придавала определена специализирана натовареност на градското търговско ядро. Това създавало добри условия за самоконтрол на занаятчиите от една гилдия и поведението им, а от друга страна улеснявало местните купувачи – градски жители и селяни от близката околност.

Локалните връзки и търговският обмен в града били осъществявани от постоянно разположените из чаршията дюкяни. На нея работели мюсюлмани и немюсюлмани. Активни

действащи лица били и дубровнишките търговци, които разполагали там своите кантори и по този начин дейно участвали в търговския живот на града². Както сполучливо Цв. Георгиева я определя – чаршията е мъжки свят. Този своеобразен свят обаче не можел да бъде изцяло полово монополизиран, защото, ако не като производител или търговец, пазарната ориентираност на чаршията привличала жените купувачки и те присъствали там ежедневно. Освен тях селяните са другият неизменен елемент от пъстрата мозайка на чаршийското пространство. Те купували онези стоки, които не могли да произведат сами, като бъчви, селскостопански инвентар и пр. Тази палитра от главни и второстепенни действащи лица, търговският оборот от всекидневната покупко-продажба и производството, които кипели на чаршията, определяли ритъма на живот във всеки град (Georgieva, & Genchev, 1999, p. 143).

Изобр. 1 и 2. Дюкяни на чаршията.
Източник: (And, 2018, pp. 42, 101)

От XV в. поземленият терен на чаршията в повечето случаи принадлежал на местния вакъф. Затова търговците и занаятчиите били задължени да плащат данък, за да ползват дюкяните и занаятчийските работилници в тази част на града (Georgieva, Genchev, 1999, p. 134). От един съдебен протокол за продажба на търговски обект в махала Гюл-джаме в София разбираме че дюкянът, обект на покупко-продажба, се намира на Кюркчийската чаршия и е построен върху място на вакъфа на Яхя паша, за което собственикът е задължен да плаща на въпросния вакъф по 8 акчета наем за мястото (Tsvetkova, 1971, p. 114). Този модел на структуриране на османската градска икономика маркира нейната отвореност към всички религиозни групи, които могат свободно да развиват търговска или занаятчийска дейност на чаршията, но и тяхната зависимост от местния вакъф, като елемент на контрол.

Ежедневното производство на стока, нейното предлагане и купуване правело чаршията търговски център на града. Основната част от градското население получавало доходите си от експлоатацията на малки магазинчета, манифактури или работилници. Предприя-

² За дубровнишките търговци и тяхната търговска активност виж по-подробно Екатерина Вечева (Vecheva, 1982).

тия, надхвърлящи семейните рамки, били редки и в най-добрия случай използвали няколко чираци (Mantran, 1999, p. 136). В този смисъл естествено място, където произведената продукция и нейният потребител се срещат, е **дюкянът**. Проследяването на наличието, характера и видовото разнообразие на тези средищни за търговията места е от важно значение за маркиране на основните индикатори на неговия икономически растеж.

Изобр. 3. Капалъ чарши в Истанбул.

Източник: (And, 2018, p. 62)

Чаршийското пространство с многото магазини, разположени там, и оживлението, което кипи на него, впечатляват пътешествениците, които минават през българските земи. Показателни за това са описанията, които са ни оставили за редица градове, сред които присъства и възторгът им от местните пазарища. Почти всички пътешественици, минали през Русе, подчертават търговската му ориентираност и връзки с други центрове на империята и Влашко. Преминавайки през него през XVII в., Евлия Челеби подчертава, че всички жители са търговци и в града има 300 дюкяна, а всяка седмица ставал голям панаир (Bakardzhieva, Yordanov, 2015, p. 103). Отново Челеби оставя сведения за още редица български градове, в които неизменно присъстват и описания на тяхната чаршийска част. Преминавайки през Ловеч, той посочва, че в града има 215 дюкяна, а ханът на чаршията е уреден като безистен. Описвайки чаршията във Враца, той посочва, че на нея има хан, малки търговски ханчета, а самата чаршия описва като малка, състояща се от 150 дюкяна. Едва 20 дюкяна, но 3 благоустроени безистена с железни врати, изградени от камък, той описва в град Нови пазар (Chelebi, 1972, pp. 56, 59, 77). Посещавайки Разград през 1651 г., Евлия Челеби отбелязва, че към фондацията на Ибрахим паша се числят повечето от съществуващите 300 дюкяна в града (Yavashov, 1930, p. 87). Според описанията, които ни е оставил, едно от най-големите търговски средища в българските земи е Видин. Той споменава за 450 дюкяна в града, като освен тях посочва 60 магазина за сол на брега на реката и 6 за риба (Chelebi, 1972, p. 62).

Колкото и неточности да крие в себе си това сумарно отбелязване на дюкяните в изброените градски центрове, то е отправен ориентир за тяхното развитие през вековете и

Първото сведение, с което разполагаме за подобни търговски средища, е от XVI в. В редица градове резидират дубровничани, които се занимават с търговска дейност. Така например в средата на XVI в. към живеещото в Русе население са вписани 6 латини, занимаващи се с търговия. В Никопол техният брой е 5, като е отбелязано, че извършват търговия и са отседнали в одаи, кервансараи и дюкяни. Техни колонии се откриват още в градовете София, Пловдив, Велико Търново, Шумен, Силистра, Провадия (Ivanova, 1996, pp. 62 – 63).

търговска насоченост. Османските регистри на населението дават възможност за разсъждения върху наличието и количествените измерения на търговските обекти в градовете. Макар да няма индикатор за конкретна бройка, още в средата на XVI в. имаме сигурен маркер за подобна търговска активност в Разград например. В опис от 1555 – 1556 г. е отбелязано, че 5840 акчета идват от наемите на дюкяни в града и 5077 акчета – от пазарни такси. Това е близо половината от общия данъчен приход на града, който възлиза на 26 140 акчета³. Без съмнение, дефтерът от 1555 – 1556 г. маркира наличието на чаршийски производствен център с търговски дюкяни, където ставал ежедневиият вътрешноградски стокообмен. Сведенията за дюкяни, данъчни постъпления от наемите им или значителни пазарни такси, както ще видим в хода на изложението, които заплащат споменатите градове, а и много други, показват по категоричен начин, ако не конкретен брой търговски обекти, то наличието на оживен търговски стокообмен в тях.

Изобр. 4. Хан.

Източник: (And, 2018, p. 85)

Изобр. 5. Кафене.

Източник: (And, 2018, p. 133)

На чаршията били разположени няколко типа дюкяни. На първо място, това били тези, които предлагали хранителни продукти – хлебарници, месарници, бакалници. На чаршията се разполагали дюкяни за платове, златарски магазини и пр. Там били и работилниците, чиято стока се продавала предимно на местния пазар – обувчари, железари, керамика и пр. (Georgieva, Genchev, 1999, p. 143).

Асортиментът на чаршията и стоката, която се съдържа в един дюкян, както и тяхната парична равностойност могат да бъдат възстановени благодарение на наследствените описи на починали търговци – съдържатели на дюкяни. Вещите, които се съдържали в дюкяна на Костадин, син на Стойо, търговец на гръцкия пазар в София, били надлежно описани след неговата смърт през 1756 г. Те включвали: „памук, 2 денка – 4800 акч.; теглилка с тежините – 360 акч.; друга теглилка с тежините – 120 акч.; хастар, 9 тона – 540 акч.; памуч-

ни колани, 2 оку⁴ и 100 дирхема⁵ – 300 акч.; памучен ширит⁶ и мюневефил⁷ 2 оку и 100 дирхема – 390 акч.; куки, 5 оку – 750 акч.; лисичи кожи, 5 – 750 акч.; заешки кожи, 3 – 180 акч.; кожа на белка, 1 – 180 акч.; щимал „чоха“⁸, 2 и ½ лакти – 600 акч.; синя лондонска „чоха“, 2 лакътя – 360 акч.; памучни пещтимали, 1 чифт – 120 акч.; „богасъ“⁹, 23 лакти – 2760 акч.; сереска басма, 11 лакти – 1880 акч.; щимал „чоха“, червена, 6 лакти – 180 акч.; червен вносен плат, 4 лакти – 720 акч.; „аладжа“¹⁰ от Маниса, 4 лакти – 780 акч.; солунски гайтан, 11 топа – 1320 акч.; двойни кърпи, 12 – 300 акч.; златишки кърпи, 15 ½ топа – 1200 акч.; хавлиени кърпи, 2 – 120 акч.; бръсначи, 2 местета – 120 акч.; грамско платно, 4 топа – 540 акч.; гладко памучно платно, 1 топ – 180 акч.; памучно платно, 14 лакътя – 150 акч.; пуринчени пояси, 8 чифта – 120 акч.; синьо йенишехирско платно, 5 топа – 600 акч.; бронзово кюлче, 1 и ½ оку – 300 акч.; дисаги от мушама, 1 – 420 акч.; памучни чапрази¹¹, 13 местета – 240 акч.; друг солунски гайтан, 5 топа – 600 акч.; памучни конци, 1 ока – 150 акч.; вълнен гайтан, ½ ока – 120 акч.; червен мюневефил, 1 – 240 акч.; ... кърпи, 7 топа – 360 акч.; грамско платно, 3 топа – 480 акч.; етрополски черги, 6 – 720 акч.; хастар, 1 топ – 60 акч.; кеневирено¹² платно, 55 лакътя – 600 акч.; дървено менгеме, 15 оку – 2700 акч.; кутия с мюмюн, 1 – 120 акч.; сакъз¹³, 80 дирхема – 120 акч.; кенар памук, 20 оку – 2700 акч.; памучен гайтан, 2 ½ оку – 600 акч.; пипер, 2 и ½ оку – 600 акч.; тел, ½ ока – 120 акч.; големи везни, 1 – 480 акч.; големи, бродирани по краищата кърпи, 53 – 1200 акч.; халваджийска хартия, 5 местета – 60 акч.; „вала“, 1 топ – 420 акч.; коприна за украшение, ½ ока – 1200 акч.; груба коприна със сърма, 2 и ½ оку и 100 дирхема – 2700 акч.; вълнен гайтан, 700 дирхема – 300 акч.; сахани¹⁴, 3 – 180 акч.; 50 оку реномиран тамян – 3000 акч.; сребърен гайтан, 2 – 120 акч.; сърма, 4 топа – 120 акч.; сърмена прежда, 5 мискал¹⁵ – 240 акч.; усукан хавлиен плат и ширит, 1 парче – 120 акч.; сребърен пояс, единичен – 120 акч.; шафран, 5 дирхема – 60 акч.; друг сребърен пояс, единичен – 120 акч.; сребърен часовник – 600 акч.; „кутии“, 5 лакътя – 540 акч.; тел за украшения, 50 дирхема – 60 акч.; невернишки гривни – 600 акч.; ножове със седефени дръжки, 2 – 60 акч.; сребърна ваза, 1 – 240 акч.; свещник, 1 – 60 акч.; бял памучен гайтан, 1 ока – 120 акч.; кенар памук, 1 и ½ оку – 240 акч.; кенар коприна и боядисана коприна, 2 и ½ оку – 3000 акч.; грамски гайтан, 1 ока – 120 акч.; тел, 4 и ½ оку – 840 акч.; сереско платно мюнефевил, 40 лакти – 60 акч.; памучни конци, 3 мискал – 60 акч.; жълт ибришим¹⁶,

4 Ока – мярка за тежест в Османската империя, която в различните райони има различна стойност между 100 и 400 дирхема.

5 Мярка за тежест на сребро и малки предмети.

6 Въже, изплетено от ликото на фурмата.

7 Вид плат или дреха.

8 Вид тънък вълнен плат.

9 Рядко тъкано памучно платно, използвано за хастар и подплата, както и за ушиване на ризи на най-бедните.

10 Вид пъстър плат, обикновено с червена или тъмносиня основа и жълти райета, тъкан както от памук, така и от коприна.

11 Къс елек, който се закопчава на гърдите с два реда кръстосани копчета; вид пояс; украшение по дрехите от рода на пафтите.

12 Коноп, конопено платно.

13 Мастикова смола; дъвка от такава смола.

14 Медно блюдо за хранене от всякакъв вид.

15 Мискал – мярка за тежина на скъпоценни камъни от 20 карата, равняваща се на тежестта на 100 ечемичени зърна – около 1 и 3/7 дирхема.

16 Дебело сукана копринена прежда.

100 дирхема – 540 акч.; пчелен восък, 24 оки – 2880 акч.; тас на ошаф, 1 – 60 акч.; лилава боя, 4 оки – 120 акч.; големи катинари, 3 – 180 акч.; джинджифил, 250 дирхема – 60 акч.; маниста, 16 оки – 960 акч.; принадлежности в дюкяна – 3000 акч..., дюкян в гръцкото пазарище – 40 920 акч...“ (Todorov, Kalitzin, 1977, pp. 63 – 65).

Изобр. 6. Кафеджия.

Източник: (And, 2018, p. 142)

Представеният опис на стоката, намираща се в дюкяна на Костадин, дава ценни сведения за търговеца и търговията в империята през XVIII в. На първо място се откроява тясната специализация на дюкяна в текстилната сфера. За това говори изобилието от стоки, като платове, тъкани, платна, конци и пр., сред които другите по характер стоки са по-скоро изключение. Изобилието на артикули от Драма, Сяр, Етрополе, Солун, Ескишехир, Златица, които описът показва, маркира важни производствени центрове в тази сфера. Заедно с това те говорят много за размаха на търговията в империята, за достъпа до стоки в градовете и тяхното качество, както и за междурегионалните връзки на търговците, които далеч надхвърлят границите на българските земи.

Както мащабността на търговията в империята, така и достъпът до различни стоки и продукти са особено доловими в асортимента на една бакалница през този период. Гражданите – мюсюлмани и немюсюлмани, сред които и българите, можело да си набавят от там различни хранителни продукти и суровини, идващи от близката селска околност (зеленчуци, плодове, животински суровини, бобови и житни култури,

ри), но и такива, които били от други производствени центрове на империята (подправки, маслини, зехтин, ориз и пр.). Така например бакалницата на бакалина Христо от махала Язъджъ заде в София предлагала сирене, масло, зеле, оцет, мед, смокини, брашно за баница, ориз, леща, бакла, орехи, сапун, нахут, фасул, пресен лук, чесън, кестени, грозде, хинап, лешници, рожков, лук, сол, лой, суджук, катран, маслини (Todorov, Kalitzin, 1977, pp. 129 – 130). В дюкяна на бакалина Йованчо от София имало още тютюн, шарлаган, метли, джибри, вино, кошници, различни големина бурета, анасон, кантари, сангъци и пр. (Todorov, Kalitzin, 1977, pp. 63 – 65). Това показва връзката търговец – селски производител и взаимодействието, което осъществяват, за да могат всички тези стоки да се предлагат ежедневно в бакалниците на градската чаршия.

От представените данни е видно, че разполагаме с множество сведения, предимно бла-

годарение на наследствените описи, които разкриват пред нас листата от стоки, които ежедневно присъствали на градската чаршия. Доколко и в какви размери обаче се купувало от потребителите, е трудно да се каже. Както Цв. Георгиева изтъква и както виждаме от приложените данни за двата търговски обекта на чаршията в София, количествата от различните видове стоки рядко надхвърляли 20 оки, 20 лакти, 10 топа, 20 кожи или 100 бройки от дадена стока (Georgieva, & Genchev, 1999, p. 144). Говорейки за търговията в империята в средата на XVIII в., капитан Шад изтъква, че в малките магазинчета дневно се припечелвали не повече от 10 – 12 гроша, а продаваните стоки били предимно лули, тютюн, сол, ориз, зеленчуци (Bakardzhieva, Yordanov, 2015, p. 104).

Търговският център на града съдържал три основни елемента. На първо място, както обстойно разгледахме до момента, това била чаршията (чаршъ) – мрежа от улици с многобройни магазинчета и дюкяни (дюкян), обикновено групирани по занаяти. Средишните градски ядра, които се оформили постепенно през XV – XVI в. включвали и набор от религиозни, обществени и търговски **сгради**, които оформяли техния търговски облик. На фона на малките и ниски дюкяни тези сгради спирали погледа на всеки минавач и придавали новия османски облик на градовете.

Задължителен елемент, който неизменно присъствал на чаршията и който и придавал специфичен османски облик, бил петъчната джамия. В някои градове имало джамии, които нарочно били наричани чаршийски джамии, показвайки пряката им връзка с пазарния център на града. Пример за това са джамията в Истанбул на Рюстем паша. Срещана практика са и джамии, които са изградени с финансовата помощ на местни търговски гилдии. Пример за това е джамията Şabuni в Анкара, изградена от производител или търговец на сапун през XIV – XV в. (Bosworth, 1997, p. 799). Формирането на търговски средишни ядра в градове като София, Търново, Пловдив, Никопол, Свищов, Ямбол, Стара Загора с изграждането на джамия в тях започва още през XV – началото на XVI в. В крайна сметка, няма град с обособен търговски център в българските земи, в който да няма поне една джамия, заемаща средишно място в неговото пазарно пространство. Такива са Курум джамия и Сарашката джамия в Търново, Байраклъ джамия в Самоков, Ахмед бей джамия в Кюстендил, Хамза бей джамия в Стара Загора, Чарши джамия в Хасково, джамията на Ибрахим паша в Разград и др. (Harbova, 1991, pp. 198 – 209).

Друг основен елемент от търговското ядро на града бил безистенът (*бедестен*) – покрит пазар и сигурно място за ценните стоки. Безистенът се появява през XVII в. в по-големите градове. Той представлявал покрита сграда, в която се помещавали работилниците и дюкяните, и изпълнявал функциите на общ охраняем склад за суровини и стоки. Покрити пазари имало в Шумен, Ямбол, Пловдив, София и др. В Ямбол например безистенът заемал централно място в чаршийското пространство. Поемал търговския поток, тъй като бил разположен на възловото кръстовище на пътя, идващ от Истанбул и Одрин (Harbova, 1991, p. 28).

Неизменна част от чаршията бил и ханът. Той бил едновременно склад, място за търговия на едро и странноприемница за пътниците и търговците (Mantran, 1999, p. 230). Обикновено хановите били част от вакъфи. Много често занаятчиите наемали части от помещението в тях, където извършвали своята дейност. Ханът бил мястото, където отсядали приходите в селището търговци, чиито търговски намерения са краткосрочни. Само онези от тях, които възнамерявали да останат за продължителен период, наемали частни

къщи (Bosworth, 1997, p. 798). Представителни образци на този тип чаршийска архитектура из българските земи са Куршумли хан в Плевен, хановете по Узун чаршия в Пловдив – Куршумли хан, Гаваз хан, Панаир хан и др., Таш хан и Ески хан в София, хановете в Ловеч, Силистра, Търново и др. (Harbova, 1991, pp. 150 – 162).

1.2. Пазарът и мястото му в регионалната икономика

Локалният пазар е мястото, където се извършват ежедневната обмяна със селото и вътрешноградската размяна на стоки. Местният пазар е обозначаван с термините *bazar* или *suk*, като последният има двойна натовареност. От една страна, със *suk* се обозначава търговският обмен на стоки и услуги, но също така може и да фиксира мястото, където този обмен се извършва (Bosworth, 1997, p. 786). Мащабното изграждане и обособяване на чаршийски пространства и пазари е свързано с Мехмед II и възстановяването на Истанбул (Bosworth, 1997, p. 797). Достигналите до нас закони за пазарни и митнически такси за различни административни региони, потвърждават констатацията, че почти всеки град в империята, включително и в българските земи, бил оживен пазарен център. В този контекст изключително сполучливо е определението, което Цв. Георгиева дава на османския град, идентифицирайки средновековния балкански град преди всичко като крепост, докато градът през XV – XVII в. – преди всичко като пазар (Georgieva, Genchev, 1999, p. 144).

Както изтъква Снежка Панова, търговският обмен се извършвал на местния градски пазар, който бил системен – месечен или седмичен, но много често в редица градове имало и постоянни тържища (Панова, 1980, p. 40). Малките и средните градове притежавали обикновено само един *suk*, който включвал специализирани пазари за продажба на различни по характер стоки, като зърно, ориз, овце, прежда или дърва за огрев (Bosworth, 1997, p. 797). Постепенно от средата на XVI в. нататък значителен обем търговска дейност се извършвала и на селските пазари. Най-голяма концентрация имали в селища, разположени на по-важни търговски пътища, но често и на места, където интеграцията в системата на междурегионален обем била сравнително слаба (Inalcik, 1994b, p. 489).

Главните действащи лица на градския пазар били професионалният търговец (*базиргян*), често подпомаган в своята дейност от ренчбер (помощник, работник), селянина от близката околност и местните занаятчии.

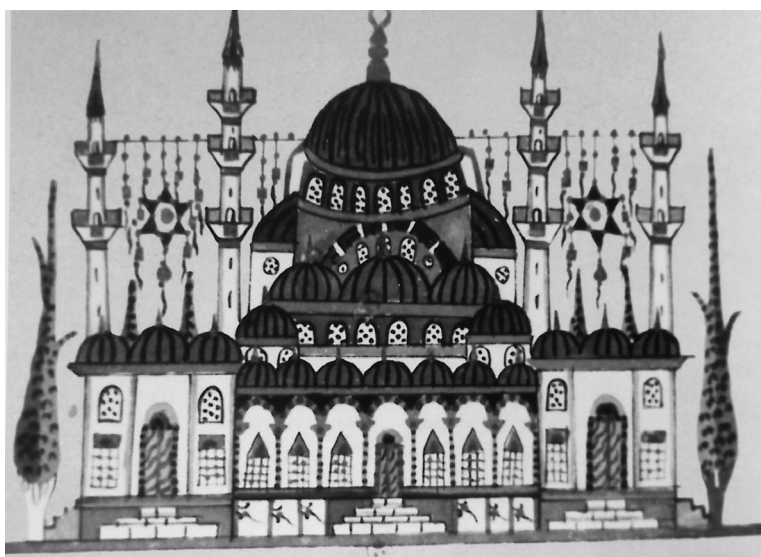
1.3. Държавна регламентация на вътрешната търговия

Постепенното обособяване на много градове със значително население, в които търговията все повече играела ключова роля в икономическия им профил, наложило нуждата от ясно изградена държавна регламентация. Тя трябвало да контролира вътрешнотърговските взаимоотношения, нормалното функциониране на пазарните отношения, внасянето и изнасянето на стоки от града. Всичко това, както изтъква Н. Тодоров, изисквало стройна организация, която да контролира целия процес – изкупуването на суровия продукт от непосредствения производител, неговото извозване, складиране, разпределение, допълнителна обработка и накрая продажбата му на консуматор (Todorov, 1972, p. 99).

Достигналите до нас законодателни актове на османските султани Мехмед II, Баязид II,

Селим I, Сюлейман I показват, че това е направлявана икономика, в която намесата на държавата се проявява по много начини: строго регламентиране на производството, фиксиране на цените, реквизиции на работна ръка, стоки и даже капитали, авторитарна ориентация на част от търговските движения, забрана за износ. Всички тези мерки имат двойна цел: да се предпазят поданиците на султана от злоупотреба с власт, неправомерно вдигане на цени и в съответствие с имперската идеология, да се гарантира чрез тяхното благосъстояние могъществото на държавата; да се осигури снабдяването на столицата и армията, които по държавни съображения се считат за приоритетни пазари (Mantran, 1999, p. 224).

Османската държава контролирала търговията в империята посредством институцията на ихтисаба. Това били религиозните закони, отнасящи се до обществения морал, и най-вече до търговските операции. Посредством тези разпоредби държавата целяла да предотврати измамата и спекулата сред търговските гилдии, като фиксирала справедливи цени на пазарите и контролирала тегликите и качеството на стоките (Inalcik, 2006, p. 152). Държавата прецизно прилагала разпоредбите ихтисаб, които можело да претърпят изменения при възкачването на всеки нов султан.

Изобр. 7 Храмът „Св. София“ в Истанбул, рисуван от чаршийски художник, XVII в.
Източник: (And, 2018, p. 126)

Изобр. 8 Мосолмански молитвен дом – месджид.
Източник: (And, 2018, p. 62)

1.4. Контролни фигури на градския пазар

Пазарите били едни от най-важните приходоизточници в Османската империя. Именно поради това държавата изработва прецизна система на контрол над пазарния обмен и ангажира набор от длъжностни лица, които пряко да се занимават с това.

Кадията, като най-висша съдебна и административна инстанция, която представлявала централната власт по места¹⁷, притежавал прерогативите да се занимава с почти всички въпроси, които касаели определения му кадийски регион. В юрисдикцията му влизали правораздаването на база шериата и кануна, семейно-брачните отношения, наследствени въпроси, покупко-продажбите, углавните и гражданските дела, санкционирал вакфирането и приемането на исляма от немюсюлманите. Заедно с всичко това обаче и в пряка връзка с изброените правомощия били и прерогативите му в пазарните дела на града. През него минавали оплакванията и исканията на местните търговци и занаятчии и пак той отговарял за изпълнението на централните разпоредби, касаещи тази част от населението на съответния град. Той контролирал търговията и доставките до столичния център и по-големите градове.

Изобр. 9. Продавач на гевреци.
Източник: (And, 2018, р. 120)

Изобр. 10. Сладкар (*tatlıcı*).
Източник: (And, 2018, р. 121)

В тази сложна и многостранна дейност на кадията, която не подминавала и локалната търговия, той бил подпомаган от науба и специализирани по своите функции служители като мюхтесиби, ясакчии, пазарбашии и др.

Мухтесибът играл важна роля в контролирането на икономическата дейност. Най-старото споменаване на тази служба, заета от арабите, датира от 20 – 29 юли 1385 г. и касае Бурса. Този представител на администрацията (известен също и под името *ихтисаб ага*) следял за

градските пазари, участвал в определянето на цените на всички стоки, контролирал ежемесечно магазините и занаятчиите и проверявал дали употребяваните мерки и теглилки са точни. Той се грижел за обществен морал и тъй като имал и юридически права, заплашвал всеки, който не спазвал разпоредженията, и с помощта на местния кадия осъждаше нарушителите. В големите градове мухтесибът получавал поста си под аренда; в по-малките градове държавата му го отстъпвала като граждански тимар. И в двата случая той получавал лично някои такси върху покупко-продажбите, извършвани на пазара (Mantran, 1999, р. 134).

Мухтесибът заедно с кадията имали правомощията да променят пазарните цени, които

17 Повече информация за кадията и кадийската институция Р. Градева (Gradeva, 1993, pp. 98 – 120).

били процедурно фиксирани. Това се случвало в присъствието на кадията, където изтъкнатите членове на местното общество и ехл-и хибре¹⁸ от гилдиите обсъждали тези въпроси. Те определяли количеството и качеството на суровините, добавяли цената на труда и определяли пазарна цена, която давала печалба от около 10 – 20% (Inalcık, 2006, p. 153).

Подчинен на мухтесиба, който се занимавал предимно с полицейската страна на пазарната дейност, бил **ясакчията на пазара**. Той отговарял за поддържането на реда на чаршията и пазара и следял да не се допускат нарушения на закона. Както мухтесибът, така и ясакчията били обикновено военни лица, най-често йеничери (Georgieva, Genchev, 1999, p. 145). Друга важна контролна фигура на градския пазар бил **пазарбашията**, в чиито прерогативи било стриктното следене за спазване на цените от страна на местните производители.

1.5. Цени и стоково разнообразие на градския пазар

Изобр. 11. Сергия на продавач на шербет.
Източник: (And, 2018, p. 137)

Държавата полагала усилия да контролира редица елементи от градската търговия – като цените, избягване на спекула, събиране на данъци, както и фиксирала определени условия за продажба на суровини и готова продукция на пазара. За тази цел било следвано правилото стоката за градския пазар да влиза в града през определени порти, откъдето тя се пренасяла през определени улици до конкретни пазари, където била продавана под надзора на определените длъжностни лица (Inalcık, 2006, p. 153).

Контролът на вътрешния пазар в империята се осъществявал от пазарни налози и такси. **Пазарните такси (бач)** се вземали върху стоките, които били внасяни на пазара от вън, както и от всички артикули, които били обект на търговски сделки в рамките на града (Tsvetkova, 1972, p. 24). Както се отбелязва в закона за гр. Скопие, „Изобщо от това, което дойде в града за продан, е закон да се взема бач, според както е било обичай“ (Tsvetkova, 1972, p. 21). За продажбите, извършени в селата, не се плащал данък. Пазарните мита и такси били включени

¹⁸ Експерт на занаятчийска гилдия, който контролирал качеството на стоките и помагал да се определи пазарната цена.

в единна стопанска конюнктира в Османската империя, а постъпленията от тях били централизирани и насочени или към държавната хазна, или като приход за отделни висши саяновници, притежатели на султански хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи (Мутаfova, 2020, p. 288).

Изобр. 12. Православен продавач на шербет.
Източник: (And, 2018, p. 142)

Изобр. 13. Джигерджия (продавач на черен или бял дроб).
Източник: (And, 2018, pp. 141, 225)

Важен елемент от цялостния процес на търговия на градския пазар било претеглянето на стоката и заплащането на определен данък върху нея. Държавата облагала търговците с данък върху продадената и продаваната от тях стока. Веднъж заплатил съответните митнически такси, от търговеца не се изисквали други. Пазарни такси били плащани за товар, опаковка, тегло или според стойността на стоки като дърва, сено, риба, които се плащали на количка. Скъпите стоки като мед, желязо, калай и олово се претегляли на обществените везни (*кантар*) и на базата на теглото се вземала такса. Хранителните продукти като масло, мед, плодове, които се съхранявали в съдове, били заплащани като товар. Ако обаче те били в големи количества и били пренасяни с каруци, трябвало да минат през пазарните везни (*кантар*) и да заплатят по 2 акчета на кантар (Inalcik, 1994a, p. 204). В този смисъл е важно да се отбележи, че пазарните такси били заплащани най-вече в акчета и само в известни случаи в натура (дървен материал, вълна, кисело мляко напр.).

Пазарни такси се дължали също върху виното (*бач-и шира*), при предназначения за продан,

заколен в градската кланица добитък, бач се дължал и за износ на стоки. Наред с всичко това пазарна такса се дължала и от търговците в разположените на чаршията дюкяни. Специфична такса се заплащала и от случайно търгуващите на пазара, заплащайки правото да излагат стока за продан (Tsvetkova, 1972, pp. 36 – 38).

В кануннаметата се определя размерът на тези вземания в отделни градове и пазарите им (Tsvetkova, 1971, pp. 19 – 36). От закона за пазарния бач на Русе например разбираме, че се правела разлика в облагането на стока, внасяна в града на кола с четири колелета, с две колелета, на ръка или на кон; дали колата е пълна, или наполовина натоварена с дадената стока. В зависимост от пренасяната стока максата варираше от 8 до 1 акчета, а при определени стоки, като дърва и кисело мляко например, максата се вземала в натура (Tsvetkova, 1971, p. 26).

Изобр. 14. *Джигерджия – албанец (арнавуд).*
Източник: (And, 2018, pp. 141, 225)

Изобр. 15. *Хлеббар – арменец, XVII в.*
Източник: (And, 2018, pp. 142, 226)

Тахрир дефтерите от началото на XVI в. фиксират често по един пазар в отделните административни единици (кази). Като столица на Средновековната българска държава, Търново има изградени търговски традиции. Османските документи потвърждават наличието на пазар в града, чиито такси през 1516 г., заедно с мукамата¹⁹ от ниабета²⁰, възлизат на 13 500 акчета за една година (Kalitzin, Mutafova, 2012, p. 126). Следващата регистрация, от 1541 – 1545 г. показва развитието на стоковите отношения и важната роля на пазара в града, чиито такси са достигнали 16 070 акчета (Kalitzin, Mutafova, 2012, p. 252). Османските данъчни документи от XVI в. дават

възможност да надникнем в икономическия профил и на други градове в българските земи. Според данните, които се съдържат в подробния регистър на населението от 1579 г.²¹, с пазарни такси са обложени още градовете Никопол (24 360 акчета), Ивраджа (дн. Враца) (11 455 акчета), Лофча (дн. Ловеч) (2050 акчета), Шумен (2500 акчета), Йергьози (дн. Гюргево, Румъния) (3000 акчета) и пр. Приведените данни показват, че в предосманските градски средища съществува функционираща градска икономика с чаршийско пространство и пазар. Голяма част от тях продължават заварените от османците традиции в тази насока, а дру-

¹⁹ Държавен приходоизточник, отдаван на откуп чрез търг на частни лица за определен срок.

²⁰ Ниабет – сборно название на група инцидентно събирани данъци, такси и глоби.

²¹ TADB. TTD 42; TADB. TTD 58.

зи, като Русчук (дн. Русе) например, чиито пазарни такси възлизат на 2500 акчета, постепенно през XVI в. се оформят като търговски и пазарни средища. Различните стойности на данъка, който заплащат всички приведени градски центрове, говори много за големината и значението на всеки един във вътрешнотърговските мрежи на империята.

Изобр. 16. Продавач на кисело мляко.

Източник: (And, 2018, р. 143)

Изобр. 17. Продавач на салата – албанец (арнавуд), XVII в.

Източник: (And, 2018, р. 144)

След завладяването от османците на българските земи и трайното им вписване в новите условия започват да се появяват нови градове, които са резултат от целенасочена османска урбанизация или следват естествената трансформация от село в град (Kıyl, 2017, р. 6). Подробните тапу тахрир дефтери от XVI в. дават възможност да надникнем както върху процеса на тяхното административно и конфесионално оформяне, така и върху стопанското им развитие. Дефтерът от 1555 – 1556 г.²² маркира наличието на пазарни такси (бач) в размер на 5077 акчета в Хезарград (дн. Разград), което подсказва съществуването още през XVI в. на градски пазар, където се осъществявал стокообменът между градското и околното селско население. През следващите десетилетия обаче пазари започват да се появяват и в селата, които нямат конкретна административна функция. Те били особено необходими на селското население, тъй като там то можело да трансформира стоката си в пари, посредством които да заплати данъчните си задължения (Bosworth, 1997, р. 797). Макар изрично да се упоменава, че пазарен бач не се заплаща от търговия в селата, достигналите до нас документи показват нарушаване на тази практика. Пример за подобно село, което постепенно през XVII в. прераства в град, е Ески Джума (дн. Търговище)²³. В регистрацията от 1579 г. то все още е село, числящо се към нахия, носеща същото наименование, и е населено със 136 мюсюлмански и 23 християнски домакинства. Наред с останалите данъчни задължения населението му е обложено с пазарна такса в размер на 1600 акчета²⁴. Размерът ѝ, близък

²² BOA – Istanbul, TT.d. 382.

²³ За процеса на административното израстване и развитие на Ески Джума вж. Алджан Джафер (Dzhaffer, 2024).

²⁴ TADB. TTD 42, pp. 255b – 256a.

до този на градски центрове като Шумен и Ловеч например, подсказва значението и ролята на пазара в тази селска икономика и подсказва бъдещата икономическа насоченост на селището и административни трансформации, които му е съдено да преживее.

Изобр. 18. Търговец на риба – православен.
Източник: (Анд, 2018, рр. 142, 229)

Цените на продукцията, предлагана на пазара, били строго фиксирани. До нас са достигнали различни документи, нормиращи продажните цени из пазарите в различни градове. Такива има запазени за пазара в Русе в периода 1656 – 1657 г. Това дава възможност да добием представа както за стоковото многообразие, така и за цените на предлаганите стоки. Като разположен в крайдунавски град, пазарът изобилствал с риба, с богато видово разнообразие. Така например риба моруна се предлагала за 5 акчета оката; риба шаран – 3 акчета оката; щука – 2 акчета оката, риба чига – 3 акчета оката, риба кълъч – 2 акчета килето, риба косат – 2 акчета килето и пр. (Tsvetkova, 1971, р. 139). Освен риба можело да се намери овче месо по 5 акчета оката, говеждо месо по 4 акчета оката, сирене по 8 акчета оката, пастърма от козе месо – 5 акчета оката, топена лой – 15 акчета оката, топено масло – 20 акчета оката, зехтин – 32 акчета оката, восък – 16 акчета оката, сапун – 12 акчета оката, ориз – 56 акчета килето, памук – 56 акчета оката, мед – 10 акчета оката, пипер – 4 грама за 1 акче, ракия от джибри – 3 акчета оката, маслини – 8 акчета оката, лешници – 6 акчета оката, бадеми – 30 акчета оката и пр. (Tsvetkova, 1971, р. 143)

Пазарните дни имали особено значение за икономиката на града. Традиционно определян като място за размяна между продукцията на града и селото, пазарът играел ключова роля в стопанския профил и просперитета на града. Множеството достигнали до нас закони за **пазарните такси** (бач) в редица градове из българските земи (Никопол, Русе, Добрич, Силистра, Шумен, Търново, Ловеч, Провадия, София, Видин и пр.) предлагат актуален и правдив поглед върху търговската активност в тях. Съдържащата се в документите информация, касаеща най-вече стоковата листа на предлаганата продукция, дава възможност да надникнем на пазара в българския град и да добием представа за стоките, които се предлагат в него.

Достигналите до нас документи показват по недвусмислен начин, че местният градски пазар през XVI – XVII в. предлагал разнообразни стоки. Според информацията, която се съдържа в закона за пазарния бач на касабата Търново, на пазара в града се предлагали зарзават и лук, ориз, смокини, сухо грозде, мед, масло, сурови продукти, кебе, желязо, кюркове, аби, ямурлуци, дърва, дъски, греди, талпи, колове, сирене, кисело мляко, яйца, прясно мляко, агнета, ярета, овце, кози, говеда, нахут, леща, зърнени храни, кон, кобила, шира в бъчви, вино, пресни плодове, сухи плодове, орехи, кожи, гъон, сукно, свиня, пчелен восък, масло за

осветление, кози, овчи и агнешки кожи, катран, гървени паници и софри, сол (Tsvetkova, 1971, pp. 33 – 34). В крайдунавските градове като Русе пазарът предлагал и риба (Tsvetkova, 1971, p. 26). В редица градове измежду множеството посочени стоки били и робите. Съгласно пазарните такси на Шумен „за роб, продаден в града на пазара, се взема бач по 4 акчета от купувача и от продавача“ (Tsvetkova, 1971, p. 36). Освен изброените стоки пазарите в големите градски центрове предлагали и друга артикули. В Никопол – център на санджак през разглеждания период, крайдунавско пристанище и важен търговски център на империята, пазарът предлагал много и по-разнообразни стоки. Освен гореизброените в него можело да се открият биволи, волове, пшеница, ръж, грах, лимец, просо, платове от Бурса, килимчета, канапи, розозки, сено, джинджифил, карамфил, канела, пъпеш, дини, круши, череши, лук, ряпа, чесън, оцет, лен, памук, къна (Tsvetkova, 1971, pp. 20 – 21).

Изобр. 19. Кюмюрджия.
Източник: (And, 2018, p. 145)

Приведените данни ясно показват, че по-голяма част от стоките, предлагани на ежеседмичните пазари в градовете, идвали от селската им околност – плодовете, зеленчуците, млечните продукти, гървеният материал, суровините като цяло. Независимо от тежките данъци и доставки на селянина оставал известен излишък за пласиране на градския пазар и за местна консумация (Tsvetkova, 1972, pp. 210 – 211). Освен стоките от селата градският пазар предлагал и продукцията на местните занаятчии. Тя била важен индикатор за икономическия профил на града и неговата пазарна ориентираност. Това можело да са различни текстилни стоки, които произвеждали в съответния град – тъкани, аби, ямурлуци, чували, покривала, килими, конци; седла; гървени и глинени съдове; селскостопански сечища; общарски изделия и пр. (Panova, 1980, p. 40)

Много често османският град не произвеждал всички видове стоки, необходими да задоволят нуждите на неговите жители. Както изтъква Сн. Панова, както обменът между града и селската му околност, така и междурегионалните търговски връзки били пътищата за попълване на суровини, стокови липси или потребности. Това води до специализация в определени сектори от икономиката на отделни градове или цели региони. Тази закономерност намира добро потвърждение в законите за пазарния бач в съответните градове. Така

например в Търново, Русе, Шумен, Видин, Враца, Никопол не се произвеждали от местните занаятчии ямурлуци, къркове, кебе и др., а се внасяли на пазарите им от други градове. Сходно е положението с внасянето на кожи на пазарите в градове като Шумен, Търново, Русе и др., които не се произвеждали от техните занаятчии. Вероятно те се докарвали на пазарите им от Битоля, София или други градове, в които е налице тясна специализация в този сектор на производство (Panova, 1980, p. 41). Именно разширяването на междурегионалните

връзки спомогнало за специализацията на отделни региони и постепенния им икономически просперитет. По този начин всеки град представлявал пазарно средище, където се пласирала продукцията на селото, но и на междуградска размяна.

Наред със стоките, които се внасяли в града и се предлагали на ежеседмичния пазар или на чаршията и които държавата остойностявала, съществувала и безплатна стока, както я определя Цв. Георгиева (Georgieva, Genchev, 1999, р. 146). Това била информацията, която хората откън внасяли или която получавали на местната чаршия. При липса на съвременните информационни техники и технологии, пазарът и чаршията бил онази контактна зона, на която си давали среща различни хора – мъже и жени, селяни от близките села, търговци от различни краища на империята. Обсъждали се въпроси от общоимперско до регионално състояние – войни, природни катаклизми, епидемии, движение на цените, реколти и пр.

Изобр. 20. Търговци на стари вещи и дрехи (*eskici*), на тензухени кърпи (*tülbentci*) и на метли.
Източник: (And, 2018, р. 145)

2. Образът на търговеца в Османската империя

Търговците в Османската империя били сред най-почитаните личности в обществото. Тази висока обществена позиция е заложена още в Корана, съгласно който търговията се възприема като една от богоизбраните дейности, защото „този, който печели пари, е угоден на Аллах“ (Bakardzhieva, 2005, р. 300). Както изтъква Х. Иналджък, търговците и занаятчиите принадлежали на една и съща класа и се радвали на еднакви права, без значение дали били мюсюлмани, или немюсюлмани (Inalcik, 2006, р. 150). Той разграничава две класи османски търговци: тези, които се занимават с местна продукция и с продукция на гилдиите и са с по-нисък статус, известни като еснафи; тези, които осъществяват керванна търговия и търговия по море (туджар и базергян), неограничени от ихтисаб, богати от търговия и от кредитни операции, както и от производството на коприна (Inalcik, 2006, р. 160). Св. Ива-

нова разграничава търговците според действието им на различни разстояния: локални търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци (Ivanova, 2012, pp. 79 – 81).

2.1. Търговецът – участник в локалната градска търговия

За целите на настоящото изследване ще насочим вниманието си към местния, градския търговец. Както отбелязва Св. Иванова, локалният търговец е дребен, закомвен на местния пазар (*bazar, suk* или *çarşı*), където се осъществява обменът със селото и се осигурява вътрешноградската размяна (Ivanova, 2012, p. 95). Постоянно пребиваващи в града, те съвсем естествено притежават някаква собственост, за която заплащат различни данъци, сред които испенч и джизие. Според Св. Иванова били обединени в гилдии и били ангажирани във вътрешната междурегионална и международна търговия като партньори на едрите търговци (Ivanova, 2012, p. 97).

Що се отнася до тяхната етническа характеристика, трябва да изтъкнем, че данните в редица документи показват тяхната пестрота и многообразие – мюсюлмани, християни, сред които и българи, гърци, евреи, арменци. Наред с тях на местните пазари в редица градове имало и дубровнишки търговци. Както изтъква Т. Бакърджиева, на пазара в Русе през XVII – XVIII в. се среща групата на арменци пришълци, които присъстват временно и имат статут на аджем туджари – обособена група търговци в империята, участващи във вътрешноимперската междурегионална търговия и в международната търговия. Освен тях през XVIII в. в града се оформя компактна общност от евреи, които се занимавали предимно с търговия. Съхранените документи за тази общност в Русе показват, че това са търговци, които предлагали на пазара зърнени храни, мед, восък, платове, сол и пр. (Bakardzhieva, 2005, p. 301). Докато арменските търговци от XVII в. в Османската империя участвали по-скоро в международната търговия, то гръцките търговци били активно действащо звено в османската междурегионална търговия. В Истанбул те били особено активни като търговци и морски капитани, пренасяйки зърно от балканските крайбрежни региони. Някои от тях успяват да натрупат значителен капитал, но по-голямата част остават в сферата на дребната търговия, ограничавани от строгия контрол в столицата. Подобно на аджем туджарите, гръцките и еврейските търговци в империята намират икономическа ниша като посредници в европейската търговия на империята (Inalcik, 1994b, pp. 518 – 519). Основната дейност на търговците, що се касае до вътрешната търговия в империята, се концентрирала на градския пазар и чаршията. Те много често били свързващо звено между местния занаятчия, произведената от него стока и пазара.

Така например занаятчиите табаци от Етрополе били призовани в кадийския съд, защото не заплащали полагащите им се данъци от търговията с различни видове кожи. Пред съда обаче те изтъкнали, че са само работници, а изработените от тях стоки продавали местните дребни търговци, които, от своя страна, ги продавали на едрите търговци (Panova, 1980, p. 33). Много често обаче, в стремежа си да реализират стоката си или да натрупат по-голям капитал, те се включвали и в междурегионалната търговия (панаири и събори) или обикаляли селата със стоки. Пътуващите амбулантни търговци посещавали селските пазарища. Освен да предлагат стока, те купували селскостопански продукти, както и про-

дукти на селската индустрия, като памучни конци например (Inalcik, 1994b, p. 490), които след това намират своя пласмент из градските пазари в империята.

Изобр. 21. *Пътуващ бръснар.*
Източник: (And, 2018, p. 92)

Изобр. 22. *Бръснар.*
Източник: (And, 2018, p. 121)

Макар и търгуващи на градските тържища, локалните търговци имат своите вътрешни различия, често разграничавани един от друг под формата на обособен слой в документите. В законодателните актове на османските султани се прави ясно разделение между образа на търговеца, който търгувал в своя дюкян със стоки, които не са произведени от него, градския бакалин, търговецът на роби, продавачът на зърнени храни, продавачите на сено, търговците на копчета, продавачите на сол, търговците на риба, търговците, които търгували с тъкани, кръчмарите, търговците на добитък (джамбази). В кануните се регламентира дейността и на друга група хора, свързани с търговската сфера в големите градове. Това били търговските посредници (меляли). Те привличали клиенти и улеснявали покупко-продажбата най-вече на едър добитък, коне, роби (Tsvetkova, 1972, p. 86). Наред с тях действали и междурегионални търговци, както и такива, които идвали да търгуват в империята откъм Влахия. На градските тържища се появявала и фигурата на т. нар. амили,

за които Б. Цветкова допуска, че са откупчици. На пазара в Скопие те разпродавали ориза, събран в региона на града (Tsvetkova, 1972, p. 88).

Системата на държавни доставки²⁵, която османската държава изградила с цел да се осигури продоволствието в големите градски центрове на империята, създала условие за по-голям търговски стокообмен и натрупване на капитал сред българското население. Пример за това са джелепите, които успели да натрупат значителен капитал посредством цялата система на изкупчици и доставчици на овце, а често и самите те притежавали огромни стада. Всяка година за нуждите на държавата били доставяни големи количества овце – през 1577 г. за нуждите на столицата от София и региона били докарани 36 000 глави, от Пловдивско – 38 995 глави, от Кюстендилско – 22 800 глави, и пр. (Рапова, 1980, p. 42). В този контекст може би не е случайно, че през XVIII – XIX в. именно от техните среди се сформират българските елити (Todorov, 2023).

Честа практика сред градските търговци били сдружаването и кредитирането. Освен да търгуват самостоятелно, много често те се обединявали, наемали помощници или посредници, които да подпомагат по-лесното и целесъобразно осъществяване на тяхната дейност. Достигналите до нас документи показват значителна честотност на използването на тази форма на търгуване сред евреите търговци из българските градове в империята (Рапова, 1980, p. 84). С увеличаването на границите на държавата, а от там и на обема на търговия в нея, се появила нуждата от по-голям финансов капитал. И тъй като той невинно бил постижим от локалния търговец, те започнали да обезпечават търговската си активност с различни по размер кредити. Те се осъществявали от благотелствителни фондации и от отделни лица (*лихвари*) (Inalcik, 1994b, pp. 490 – 492).

Стоката и всички дейности, свързани с нея, били само една част от заниманията на търговеца. Бродел отбелязва, че през XVI в. дейността на търговците била много по-разнообразна: покупки на земи или къщи, индустриални предприятия, банки, градски ренти, селски данъци, отглеждане на добитък, спекулации и пр. (Brodell, 2017, p. 548).

2.2. Селските търговци

Различни били факторите, които довеждали селянина в града. Макар и в голямата си част занимаващи се със земеделие, селяните дължали на държавата определено количество данъци и ренти. В по-голяма част от случаите те били изисквани в техния паричен еквивалент, тъй като натуралната им форма нямала практическа стойност в повечето случаи. Това е една от главните причини, която отвеждала селяните в града – заради някакви лични потребности или в търсене на среда за реализация на произведената от тях продукция на пазара и изплащане по този начин на дължимите данъци²⁶.

Както изтъква Стефка Първева, за селянина отгаден на земята, търговията била ново начинание, което изисквало усвояването на набор от познания – по отношение на стоките, цените, производителите и доставчиците; да имат познания какво се произвежда и пред-

25 За системата от държавни доставки и ролята ѝ във вътрешната търговия виж по-подробно Л. Беров (Berov, 1978, pp. 107 – 153).

26 За данъка джизие и обвързаността му с пазара и стоково паричните отношения виж Ел. Грозданова (Grozdanova, 1978, pp. 155 – 188).

лага на пазара от местните занаятчии; да познават и да се съобразяват със законовите разпоредби за съответния пазар; да се грижат за безопасното си придвижване и пр. (Parveva, 2022, p. 202).

Наследствени описи на селяни, занимаващи се и с търговска дейност, дават възможност да добием представа за характера на предлаганата от тях продукция, от една страна, а от друга – за нуждите на хората по селските пазари. Те дават и много по-детайлна информация, която позволява да се възстановят образът и характерните белези на тези амбулантни търговци. Както отбелязва Стефка Първева, селските търговци носят със себе си както предлаганата от тях стока, така и специфични уреди, с които си служат търговците – кантар, везни и пр., притежават товарен кон, с който се придвижват, и оръжие, с което охраняват себе си и товара си (Parveva, 2022, p. 203). Тези първи елементи от образа му изграждат представата за професионален търговец и го отдалечават значително от съселяните му земеделци.

Приведените от Стефка Първева данни от наследствените описи на двамата селски търговци от село Брегово, Видинско, разкриват палитрата от стоки, които се предлагала по селските пазари. Това са различни материали, храни и напитки (пчелен восък, лук, орехи, царевича, мляно, вино, ракия), суровини (конци, прежда, вълна, гайтани, коноп, кожи, лен), текстилни стоки (памучни платна, различни видове коприна, конопено платно, аби, пояси, шалвари, калпак, ямурлук, зъбун, пешкир, чизми, цървули), стоки, свързани с пряката селскостопанска дейност (въжета, конопен юлар, подкови, желязо, катран, сол, бъчви). Освен тях сред артикулите у двамата търговци се откриват и стъклени мъниста, пръстени от месинг, бръснари, игли, тамян, кандило, гребен и др. (Parveva, 2022, pp. 205 – 206, 250 – 254).

Представените стоки отстъпват по видово многообразие и количествени измерения на предлаганите по градските чаршии и пазарища. Макар че асортиментът е ограничен, той подсказва нуждите на селското население. Най-явно изпъква необходимостта от занаятчийска продукция – обработени суровини, готови дрехи и обувки, селскостопански инвентар. Единственият начин за селянина да си я набави, е на чаршията, на ежеседмичния градски пазар или посредством дейността на тези селски търговци. И ако до този момент говорихме за селянина, който посещава чаршията, за да донесе излишък и да набави собствените си липси, то тук ясно се откроява ролята на селския търговец. Това била фигурата, която свеждала градската продукция до селото, където тя липсвала, а от друга страна изкупувал техния излишък (продукти и животински суровини) и го предлагал в града или сред селяните, които не произвеждали. За Ст. Първева амбулантните селски търговци свързвали селските производители с градския пазар и занаятчиите на чаршията, но и преразпределяли техните производства в селската общност (Parveva, 2022, p. 210).

Приведените примери показват важното значение на вътрешната търговия за икономическата стабилност и просперитет на империята. Постепенното овладяване на главните търговски пътища от османците създава благоприятно поле за изграждане на собствени търговски мрежи и икономическо влияние, което започва да надхвърля границите ѝ. От локална търговска организация, в която пазарът и чаршията имат основно значение, османският град се превръща в производствен, но и в търговски център, в който намират място и българите. Градове като Русе, София, Никопол, Силистра, Варна, Шумен, Видин, Търго-

вище, Разград и пр. се превръщат във важни за държавата търговски и пазарни средища със заварени, но и с новоизградени търговски традиции.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- And, M. 2018. *Osmanlı tasvir sanatları 2: Çarşı Ressamları*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bakardzhieva, T. 2005. The Merchant and the City (Ruse 17th – 19th centuries). *Proceedings of Regional Historical Museum – Ruse*, vol. 9, pp. 299 – 306. [Бакърджиева, Т. 2005. Търговецът и градът (Русе XVII – XIX век). *Известия на Регионален исторически музей – Русе*, кн. 9, с. 299 – 306].
- Bakardzhieva, T., S. Yordanov. 2015. *Ruse. Space and history (late 14th – 1870s): urban planning, infrastructure, sites*. Ruse: Avangard Prim. [Бакърджиева, Т. Ст. Йорданов. 2015. *Русе. Пространство и история (краят на XIV – 70-те години на XIX в.): градоустройство, инфраструктура, обекти*. Русе: Авангард Прим].
- Berov, L. 1978. The role of mandatory state supplies in the internal and external trade of the Bulgarian lands in the 16th – 19th centuries. In: Paskaleva, V. (ed.). *From the history of trade in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries*. Sofia: BAN, pp. 107 – 153. [Беров, Л. 1978. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI – XIX в. В: Паскалева, В. (съст.). *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX в.* София: БАН, с. 107 – 153].
- Bosworth, C. E. (ed.), 1997. *The encyclopedia of Islam*, vol. 9, Leiden: BRILL.
- Braudel, F. 2017. *The Mediterranean Sea and the Mediterranean World at the Time of Philip II*, 1. Sofia: Iztok – Zapad. [Бродел, Ф. 2017. *Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II*, кн. 1. София: Изток – Запад].
- Chelebi, E. 1972. *Travelogue*. Translation, compilation and editing by Sr. Dimitrov. Sofia: Izdatelstvo na OF i Institut po Balkanistika pri BAN. [Челеби, Е. 1972. *Пътепис*. Превод, съставителство и редакция Стр. Димитров. София: Издателство на ОФ и Институт по балканистика при БАН].
- Dzhafer, A. 2024. *Kaza Eski Juma in the first half of the 19th century. Demographics. Social and economic situation*. Schumen: IK Himera [Джафер, А. 2024. *Каза Ески Джума през първата половина на XIX век. Демография. Социално и икономическо състояние*. Шумен: ИК Химера].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and spaces of the Bulgarians 15th – 17th century*, Sofia: Lik. [Георгиева, Цв. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София: Лук].
- Georgieva, Ts., N. Genchev. 1999. *History of Bulgaria. Vol. 2: History of Bulgaria, 15th – 19th Century*. Sofia: Anubis. [Георгиева, Ц., Н. Генчев. 1999. *История на България. Т. 2: История на България, XV – XIX в.* София: Анубис].
- Gradeva, R. 1993. About the legal competences of the Kadi court in the 17th century. *Istoricheski pregled – Historical review*, 2, pp. 98 – 120. [Градева, Р. 1993. За правните компетенции на кадийския съд през XVII век. *Исторически преглед*, 2, с. 98 – 120].
- Grozdanova, E. 1978. The poll tax and the development of commodity-monetary relations in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries. In: Paskaleva, V. (ed.), 1978. *From the history of trade in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries*. Sofia: BAN, pp. 155 – 188. [Грозданова, Е. 1978. Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV – XIX в. В: Паскалева, В. (съст.), 1978. *Из историята на търговията в българските*

- земи през XV – XIX в. София: БАН, с. 155 – 188].
- Harbova, M. 1991. *Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the 15th – 18th centuries*. Sofia: BAN. [Харбова, М. 1991. *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII век*. София: БАН].
- Inalcik, H., D. Quataert. 1994a. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. 1, 1300 – 1600 e., Cambridge University Press.
- Inalcik, H., D. Quataert. 1994b. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. 2, 1590 – 1699 e., Cambridge University Press.
- Inalcik, H. 2006. *The Ottoman Empire. The Classical Period 1300 – 1600*, Sofia: Amat-Ah. [Иналджък, Х. 2006. *Османската империя. Класическият период 1300 – 1600*. София: Ама-Ах].
- Ivanova, S. 1996. The small ethno-confessional groups in Bulgarian cities in the 16th – 17th centuries. In: *The Bulgarian Sixteenth Century*, Sofia: NBKM, pp. 49 – 82. [Иванова, С. 1996. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI – XVII в. В: *Българският шестнадесети век*, София: НБКМ, с. 49 – 82].
- Ivanova, S. 2006. Armenians and the Ajem Tujars. About the status of the merchant in Rumelia in the 17th – 18th centuries. *Bulgarian Historical Review. Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*, 1 – 2, pp. 274 – 303. [Иванова, Св. 2006. Арменци и ажем туджари. За статуса на търговеца в Румелия през XVII – XVIII в. *Bulgarian Historical Review. Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*, кн. 1 – 2, с. 274 – 303].
- Ivanova, S. 2011. Status of Greek merchants in Rumelia in the 17th – 18th centuries. In: *The Balkans – modernization, identities, ideas. Collection in honor of the 70th anniversary of Prof. N. Danova*. Sofia: BAN, pp. 49 – 70. [Иванова, Св. 2011. Статут на гръцките търговци в Румелия през XVII – XVIII век. В: *Балканите – модернизация, идентичности, идеи*. Сборник в чест на 70 год. на проф. Н. Данова. София: БАН, с. 49 – 70].
- Ivanova, S. 2012. Minorities – Merchants in Rumelia in the 17th – 18th Centuries. *Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History*, vol. 100, pp. 67 – 174. [Иванова, Св. 2012. Малцинства – търговци в Румелия през XVII – XVIII в. *ГСУ ИФ*, т. 100, с. 67 – 174].
- Kalitzin, M., Kr. Mutafova. 2012. *Selected Ottoman documents for Tarnovo and kaza Tarnovo*. 2nd edn. Veliko Tarnovo: UI “Sv. Sv. Kiril I Metodii” [Калицин, М., Кр. Мутафова. 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Второ издание. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“].
- Kiy, M. 2017. *Bulgaria under Ottoman rule. Collected works*. Sofia: Tendril. [Киѝл, М. 2017. *България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Тендрѝл].
- Mantran, R. (ed.), 1999. *History of the Ottoman Empire*. Sofia: Riva. [Мантран, Р. 1999. *История на Османската империя*. София: Рѝва].
- Maslev, St. 1991. *Trade between the Bulgarian lands and Transylvania in the 16th – 17th centuries*. Sofia: BAN. [Маслев, Ст. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII в.* София: БАН].
- Mutafova, K. 2020. Economic Characteristics and Development of Market Relations in Sevlievo (Selvi/Servi) and the Kaza of Hotalich in the 16th – 17th Centuries (According to Data from Ottoman Registers of the Period). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 280 – 305. [Мутафова, Кр. 2020. Стопанска характеристика и развитие на пазарните отношения в Севлиево (Серви/Селви) и в каза Хоталич през XVI – XVII в. (по

- данни на османски регистри от периода). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. V, с. 280 – 305].
- Panova, S. 1967. The commercial and financial activities of Jews in the Balkans in the 16th – 17th centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, pp. 31 – 60. [Панова, Сн. 1967. Търговската и финансовата дейност на евреите на Балканите през XVI – XVII в. *Исторически преглед*, № 3, с. 31 – 60].
- Panova, S. 1980. *Bulgarian merchants in the 17th century*. Sofia: Nauka i iskustvo. [Панова, Сн. 1980. *Българските търговци през XVII век*. София: Наука и изкуство].
- Panova, S. 1996. *Bulgarian trading companies on the Austrian market in the 18th century*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”. [Панова, Сн. 1996. *Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Parveva, S. 2011. Itinerant and Settled Rural Merchants in the Province of Rumeli at the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, 4, pp. 32 – 115. [Първева, Ст. 2011. Странстващи и уседнали селски търговци в провинция Румелия в края на XVII – XVIII век. *Исторически преглед*, кн. 4, с. 32 – 115].
- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty among Rural Communities in the Province of Rumelia in the 17th – 18th Centuries*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”. [Първева, Ст. 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan City 15th – 19th Century. Socio-economic and Demographic Development*. Sofia: Nauka i Izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Todorov, N., M. Kalitzin. (ed.). 1977. *Turkish Sources of the Bulgarian History*. Vol. 6. Sofia: BAN. [Тодоров, Н., М. Калицин. (съст.). 1977. *Турски извори за Българската история*. Т. 6, София: БАН].
- Todorov, N. 2023. *The Shepherd Aristocracy. Economy of Kotel and Dobrudzha in the 1830s – 1840s*. Yambol: Tendril. [Тодоров, Н. 2023. *Овчарската аристокрация. Икономика на Котел и Добруджа през 30-те – 40-те години на XIX век*. София: Тендрил].
- Tsvetkova, B. (ed.) 1971. *Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands*. vol. 2, Sofia: BAN. [Цветкова, Б. (съст.) 1971. *Турски извори за история на правото в българските земи*. Т. 1, София: БАН].
- Tsvetkova, B. 1972. *Studies of urban economy in the 15th – 16th centuries*. Sofia: Nauka i Izkustvo. [Цветкова, Б. 1972. *Проучвания на градското стопанство през XV – XVI век*. София: Наука и изкуство].
- Vecheva, E. 1982. *Dubrovnik's trade with the Bulgarian lands (16th – 18th centuries)*. Sofia: BAN. [Вечева, Ек. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI – XVIII в.)*. София: БАН].
- Yavashov, A. 1930. *Razgrad: Its Archaeological and Historical Past*. Pridvorna pechatnitsa Razgrad. [Явашов, А. 1930. *Разград: неговото археологическо и историческо минало*. Придворна печатница Разград].

Correspondence author:

Nevena Nedelcheva, Senior Assistant Professor, PhD
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2, Teodosiyi Tarnovski St.
5000 Veliko Tarnovo BULGARIA
E-mail: n.nedelceva@ts.uni-vt.bg
SCOPUS Researcher ID: 57642690600
Web of Science Researcher ID: HHM-9580-2022
<https://orcid.org/0009-0002-7093-3124>